

Development Knowledge in Iran: The Semi-Colonial Foundations of Modernization-Oriented Development, with Emphasis on the First and Second Development Plans before the 1979 Revolution

Nadieh Rezaei¹ | Mansoor Tabiee²

1. PhD in Economic Sociology and Development, Department of Sociology, Faculty of Economics, Management and Social Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran. Corresponding Author, E-mail: rezaeinadie@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Sociology, Faculty of Economics, Management and Social Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran. E-mail: mtabiee@rose.shirazu.ac.ir

Article Info	Extended Abstract
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: 26 - 1 - 2026 Received in revised form: 20 - 02 - 2026 Accepted: 20 - 02 - 2026 Published online: 18- 03 – 2026</p> <p>Keywords: <i>Biopolitics,</i> <i>Governmentality,</i> <i>Development</i> <i>Knowledge,</i> <i>Modernization</i> <i>Paradigm,</i> <i>Revolutionary Iran</i></p>	<p>Objective: Development, as a multilayered and contested concept, does not merely signify economic growth or institutional transformation. At a deeper level, it functions as a “thought of transition,” shaping how societies perceive their past, present, and future. In Iran, although ideas such as “enkeshaf” (development) and “taraqqi” (progress) have a long history, the transformation of development into a coherent, institutionalized, and planned project emerged distinctly in the post–World War II context, within the framework of the new global political–economic order. This study focuses on this historical rupture and examines the epistemic system of development in Iran prior to the Islamic Revolution, particularly in the context of the First and Second Development Plans, aiming to demonstrate that development operated not merely as a technical strategy but as a configuration of power–knowledge and a form of quasi-colonial knowledge.</p> <p>The primary aim is to analyze how development knowledge was formed, transferred, and institutionalized in Iran at the intersection of global powers’ agendas—particularly those of the United States—and domestic institutions and actors. The central question investigates how knowledge exchange between international development institutions, consulting firms, and American universities on one hand, and Iranian planning bodies and bureaucracy on the other, shaped national perceptions of development and influenced the trajectory and outcomes of development planning in Iran. The study argues that the development project in Iran was not a neutral “civilizing mission” but part of the global power order and the logic of international capitalist division of labor during the carbon economy era.</p> <p>The research is grounded in Roy MacLeod’s theory regarding the relationship between science, imperialism, and power. By distinguishing between “metropolitan science” and “colonial science,” this framework shows how scientific and technical knowledge—particularly in peripheral societies—is deployed through imitative techniques and practices to consolidate cultural hegemony, territorial control, and resource extraction. Accordingly, development knowledge in Iran is understood as quasi-colonial knowledge that, via consultancy networks, international institutions, and technical aid programs, produced a specific order of truth, subjectivity, and planning rationality.</p>

Methodology: The study employs a Foucauldian archeological–genealogical approach. The archaeological dimension investigates the preexisting rules and unconscious structures that determined what could be articulated, conceptualized, and planned as development, and which propositions were recognized as valid knowledge. The genealogical dimension examines the links between development knowledge and power relations, showing how planning institutions, consultancy reports, and infrastructure policies emerged amid political–economic and geostrategic struggles. Data sources include archival documents from the Ministry of Foreign Affairs, governmental laws and decrees, administrative correspondence, consultancy reports, bureaucratic memoirs, and secondary historical sources, analyzed through discourse analysis with attention to the semantic shifts of key concepts.

Findings: The study demonstrates that the Bretton Woods order and institutions such as the International Monetary Fund and the World Bank provided the institutional and discursive foundation for disseminating the modernization paradigm. The United States leveraged its economic and political superiority through long-term loans, technical assistance, and the “Point Four Program” to use development as a tool for containing communism and consolidating the Western bloc. Due to its geostrategic position and oil resources, Iran became a central site of this knowledge intervention, with agricultural development identified as the primary entry point to guide the country along the desired global order trajectory. Within this framework, the modernization paradigm, supported by theoretical perspectives such as Parsons and Rostow, emphasized transforming social habits, institutions, and even individual subjectivity. Development was no longer limited to infrastructure construction; it required cultural, educational, and socio-political reconstruction. The involvement of American university teams—particularly from Utah—in agriculture, health, and education played a crucial role, gradually introducing the American lifestyle as the normative benchmark of progress. Analysis of Iran’s planning consultancy system reveals three main patterns: short-term individual consultants with a technical but context-insensitive approach; university teams focusing on capacity-building and local participation; and large-scale private contractors prioritizing rapid project execution and economic gain. Despite some success of participatory academic models, the third model ultimately dominated under global capital logic, leading to massive dam and agro-industrial projects that caused population displacement, commercialization of agriculture, and increased technological dependence.

Conclusion: The findings indicate that development knowledge in pre-revolutionary Iran was neither neutral nor purely technical. It emerged within a global power–knowledge network that positioned Iran as a raw material producer and consumer of finished goods. By overlooking Iran’s climatic and historical constraints, this knowledge legitimized a consumerist, agriculture-centric model and, through planning institutions, reproduced a particular form of governance, subjectivity, and spatial order. From this perspective, the trajectory of

development planning in Iran should be understood not solely in terms of administrative inefficiency but within the internal, quasi-colonial logic of the prevailing epistemic system.

Cite this article: Rezaei, N & Tabiee, M. (2026). Development Knowledge in Iran: The Semi-Colonial Foundations of Modernization-Oriented Development, with Emphasis on the First and Second Development Plans before the Revolution. *Biopolitics and Development*, 1 (4), 1-20. DOI: [10.22034/JBPD.2026.145347.1032](https://doi.org/10.22034/JBPD.2026.145347.1032)

DOI: [10.22034/JBPD.2026.145347.1032](https://doi.org/10.22034/JBPD.2026.145347.1032)

© The Author(s).

Publisher: University of Kurdistan Press.

دانش توسعه در ایران: زمینه‌های شبه‌استعماری توسعه مدرنیزاسیونی با تأکید بر برنامه‌های اول و دوم توسعه قبل از انقلاب

نادیه رضایی^۱ | منصور طبیعی^۲

۱. دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. نویسنده مسئول، رایانامه: rezacinaadie@gmail.com

۲. استادیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: mtablee@rose.shirazu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده مبسوط
نوع مقاله:	هدف: توسعه به مثابه مفهومی چندلایه و مناقشه‌برانگیز، نه تنها دلالت بر رشد اقتصادی یا تحول نهادی دارد، بلکه در سطحی عمیق‌تر، به‌عنوان «اندیشه‌ای از جنس گذار» عمل می‌کند که نحوه ادراک جوامع از گذشته، حال و آینده خویش را سامان می‌دهد. در ایران، اگرچه ایده‌هایی چون «انکشاف» و «ترقی» پیشینه‌ای طولانی دارند، اما دگردیسی توسعه به صورت یک پروژه منسجم، نهادمند و مبتنی بر برنامه‌ریزی، به‌طور مشخص پس از جنگ جهانی دوم و در دل نظم سیاسی-اقتصادی جدید جهانی شکل گرفت. این پژوهش با تمرکز بر این گسست تاریخی، به بررسی نظام معرفتی توسعه در ایران پیش از انقلاب اسلامی، به‌ویژه در بستر برنامه‌های اول و دوم عمرانی، می‌پردازد و می‌کوشد نشان دهد که توسعه چگونه نه صرفاً به‌عنوان یک راهبرد فنی، بلکه به‌مثابه صورت‌بندی‌ای از قدرت-دانش و دانشی شبه‌استعماری عمل کرده است. هدف اصلی پژوهش، تحلیل چگونگی شکل‌گیری، انتقال و نهادینه‌شدن دانش توسعه در ایران در تلاقی میان اراده قدرت‌های جهانی - به‌ویژه ایالات متحده آمریکا - و نیروها و نهادهای داخلی است. پرسش محوری آن است که مرآده دانش میان نهادهای بین‌المللی توسعه، شرکت‌های مشاور و دانشگاه‌های آمریکایی از یک‌سو و نهاد برنامه‌ریزی و بوروکراسی ایرانی از سوی دیگر، چگونه ادراک ملی از توسعه را صورت‌بندی کرد و چه تأثیری بر مسیر و سرنوشت برنامه‌ریزی توسعه در ایران برجای گذاشت. پژوهش استدلال می‌کند که پروژه توسعه در ایران نه یک «ماموریت تمدن‌ساز» بی‌طرف، بلکه بخشی از نظم قدرت جهانی و منطق تقسیم کار سرمایه‌داری بین‌المللی در دوران اقتصاد کربنی بوده است. از نظر چارچوب نظری، پژوهش بر نظریه روی مک‌لئود در باب نسبت علم، امپریالیسم و قدرت استوار است. این نظریه با تمایز میان «علم کلان‌شهری» و «علم استعماری»، نشان می‌دهد که چگونه دانش علمی و تخصصی، به‌ویژه در جوامع پیرامونی، در قالب تکنیک‌ها و الگوهای تقلیدی به کار گرفته می‌شود و در خدمت تثبیت هژمونی فرهنگی، کنترل قلمرو و استخراج منابع قرار می‌گیرد. بر این اساس، دانش توسعه در ایران به‌عنوان دانشی شبه‌استعماری فهم می‌شود که از طریق شبکه‌های مشاوره‌ای، نهادهای بین‌المللی و برنامه‌های کمک فنی، نظم خاصی از حقیقت، سوژه‌مندی و عقلانیت برنامه‌ریزی را تولید کرده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۳	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۰۱	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۱	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۷	
کلیدواژه‌ها:	
زیست‌سیاست، دولت‌مندی، دانش توسعه، پارادایم مدرنیزاسیون، ایران پیش از انقلاب.	
روش: روش پژوهش حاضر مبتنی بر رویکرد دیرینه-تبارشناسی فوکویی است. در بعد دیرینه‌شناسانه، قواعد پیشینی و ناخودآگاهی واکاوی می‌شوند که تعیین کنند توسعه چگونه قابل گفتن، اندیشیدن و برنامه‌ریزی است و چه گزاره‌هایی به‌عنوان دانش معتبر شناخته می‌شوند. در بعد تبارشناسانه، پیوند میان دانش توسعه و مناسبات قدرت بررسی می‌شود تا نشان داده شود که چگونه نهادهای برنامه‌ریزی،	

گزارش‌های مشاوره‌ای و سیاست‌های عمرانی، در بستر کشاکش‌های سیاسی-اقتصادی و ژئواستراتژیک پدیدار شده‌اند. داده‌های پژوهش شامل اسناد آرشیوی وزارت امور خارجه، قوانین و مصوبات دولتی، مکاتبات اداری، گزارش‌های شرکت‌های مشاور، خاطرات بوروکرات‌ها و منابع ثانویه تاریخی است که با تحلیل گفتمانی و توجه به جابه‌جایی‌های معنایی مفاهیم کلیدی بررسی شده‌اند.

یافته‌ها: نشان می‌دهد که نظم برتون وودز و نهادهایی چون صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی، بستر نهادی و گفتمانی لازم برای اشاعه پارادایم مدرنیزاسیون را فراهم کردند. ایالات متحده با تکیه بر برتری اقتصادی و سیاسی خود، از طریق وام‌های بلندمدت، کمک‌های فنی و برنامه «اصل چهار ترومن»، توسعه را به ابزاری برای مهار کمونیسم و تثبیت بلوک غرب بدل ساخت. ایران به دلیل موقعیت ژئواستراتژیک و منابع نفتی، به یکی از کانون‌های اصلی این مداخله دانشی تبدیل شد و توسعه کشاورزی به‌عنوان نقطه ورود اصلی برای هدایت کشور در مسیر مطلوب نظم جهانی تعریف گردید. در این بستر، پارادایم مدرنیزاسیون با پشتوانه نظریه‌هایی چون نظریات پارسونز و روستو، بر ضرورت تغییر عادت‌واره‌ها، نهادها و حتی سوژکتیویته فردی تأکید گذاشت. توسعه دیگر صرفاً به معنای ساخت زیرساخت نبود، بلکه مستلزم بازسازی فرهنگی، آموزشی و زیست‌سیاسی جامعه تلقی می‌شد. ورود تیم‌های دانشگاهی آمریکایی، به‌ویژه از ایالت یوتا، به حوزه‌های کشاورزی، بهداشت و آموزش، نقش مهمی در این فرایند ایفا کرد و سبک زندگی آمریکایی به‌تدریج به‌عنوان معیار نرمال پیشرفت معرفی شد. تحلیل نظام مشاوره‌ای برنامه‌ریزی در ایران نشان می‌دهد که این نظام به سه الگوی اصلی تقسیم می‌شد: مشاوران انفرادی کوتاه‌مدت با رویکردی فنی و فاقد درک زمینه‌ای، تیم‌های دانشگاهی با تمرکز بر ظرفیت‌سازی و مشارکت محلی و پیمانکاران خصوصی کلان‌مقیاس که اولویت آن‌ها اجرای سریع پروژه‌ها و منافع اقتصادی بود. با وجود موفقیت نسبی الگوهای دانشگاهی مشارکتی، در نهایت الگوی سوم تحت منطق سرمایه جهانی غلبه یافت و پروژه‌های عظیم سدسازی و کشت و صنعت، موجب جابه‌جایی جمعیت‌ها، کالایی‌شدن کشاورزی و تشدید وابستگی فناورانه شدند.

نتیجه: نتایج این پژوهش حاکی از آنست که دانش توسعه در ایران پیش از انقلاب، دانشی خنثی و صرفاً فنی نبود، بلکه درون شبکه‌ای از قدرت-دانش جهانی شکل گرفت که ایران را در جایگاه تولیدکننده مواد خام و مصرف‌کننده کالاهای نهایی تثبیت کرد. این دانش با نادیده‌گرفتن محدودیت‌های اقلیمی و تاریخی ایران، الگویی مصرف‌گرا و کشاورزی‌محور را مشروعیت بخشید و از طریق نهاد برنامه‌ریزی، به بازتولید نوع خاصی از دولت‌مندی، سوژکتیویته و نظم فضایی انجامید. از این منظر، سرنوشت برنامه‌ریزی توسعه در ایران را باید نه صرفاً در ناکارآمدی اجرایی، بلکه در منطق درونی و شبه‌استعماری نظام معرفتی حاکم بر آن جست‌وجو کرد.

استناد: رضایی، نادیه و طبعی، منصور. (۱۴۰۴). دانش توسعه در ایران: زمینه‌های شبه‌استعماری توسعه مدرنیزاسیونی با تأکید بر برنامه‌های اول و دوم توسعه قبل از انقلاب. *زیست‌سیاست و توسعه*، ۱ (۴)، ۱-۲۰. DOI: [10.22034/JBPD.2026.145347.1032](https://doi.org/10.22034/JBPD.2026.145347.1032)

DOI: [10.22034/JBPD.2026.145347.1032](https://doi.org/10.22034/JBPD.2026.145347.1032)

۱. مقدمه

توسعه مفهومی بگرنج و پیچیده است که چشم‌اندازهای نظری مختلف، تلقی‌های متفاوت و بعضاً متضادی در آن وجود دارند. برخی این مفهوم را از «لغافه به‌درآمدن» تعریف کرده‌اند (Azkia & Ghaffari, 2009: 24)، برخی نیز آن را «انکشاف» نامیده‌اند (Athari, 2023). از این نظر، توسعه به معنای از خود به‌درآمدن یا از وضعیتی به وضعیت دیگر رفتن است. پس می‌توان به نحوی، توسعه را نوعی اندیشه‌گذار نیز دانست. این دو مفهوم در همین نقطه «از خود به‌درآمدن»، یعنی از حالت گذشته خارج شدن و به «وضعیت جدید رفتن» یا «چیزی در آینده شدن» باهم تقارن پیدا می‌کنند. این قرابت، اساس اندیشه‌گذار و توسعه یا توسعه به‌مثابه‌گذار را شکل می‌دهد.

باوجود آنکه ایده توسعه و انکشاف در ایران پیشینه‌ای طولانی‌تر از آنچه دارد که با آغاز برنامه‌ریزی عمرانی در سال ۱۳۲۷ رخ داد، اما مفهوم توسعه در قالب برنامه عمرانی زمانی اهمیتی بیش از پیش یافت که پس از جنگ جهانی دوم، مسأله گرایش به کمونیسم و فاشیسم برای جهان مرکز پروبلماتیک شد. بسیاری بر آن بودند که چرا این گرایش یا آن چنان که خود تصور می‌کردند، بازگشت به عقب یا توحش صورت پذیرفت. بر همین اساس، موضوع نابرابری جهانی و ضرورت مواجهه با آن، یکی از پاسخ‌ها به این مسأله شد. این بحران به نحوی نتیجه بازار آزادگرایی و منطق ویرانگر آن، یعنی گردش سرمایه و منفک‌شدگی اقتصاد از کلیت اجتماعی‌اش بود (Polanyi, 2022). در این باره کینز^۱ موفق بود و در نتیجه سیطره رویکرد او بر سازمان‌های بین‌المللی پس از جنگ (Foucault, 2017)، دورانی در جهان شکل گرفت که به عصر کینزنیسم یا آنچنان که برخی می‌نامند و در ادامه به آن پرداخته خواهد شد، «نظم سیاسی کینزنیستی» (Gertsle, 2022) موسوم شد.

ایران در این دوران، در مرکز ژئواستراتژیک جهان قرار گرفته بود و کشوری بود که از یک قرن قبل درگیر مسأله توسعه شده بود و حتی در دو دهه نخست، سده چهاردهم شمسی در آن به کمک نیروهای مختلف، از جمله روشنفکران و بوروکرات‌های ناسیونالیست، تلاش‌هایی در قالب دستورات عمل‌ها و ایده‌هایی چون نقشه که بسیار نزدیک به برنامه‌ریزی توسعه بودند، صورت پذیرفته بود. منتهی تقارن احساس ضرورت کشورهای مرکز با محوریت ابرقدرت جدید جهانی در آن دوران، یعنی آمریکا و خواست برنامه‌ریزی منسجم و مشخص با بساختن نهاد مدرن برنامه‌ریزی در ایران، دگرگونی عمیق‌تری بود که این پژوهش در پی بررسی آن از حیث نظام معرفتی توسعه است. در واقع پرسش اساسی این است که مراوده دانش و تجربه بین نهاد برنامه‌ریزی و عاملین آن در ایران و نهادهای جهانی و مرکز به چه نحوی بود و این امر چه تأثیری بر فرآیند برنامه‌ریزی و ادراک ایرانیان از خود در فرآیند توسعه گذاشت؟ به عبارت دیگر، توسعه ملی درون نظام دانش حاکم بر توسعه چه مسیری را در پیش گرفت و این امر چه تأثیری بر سرنوشت برنامه‌ریزی توسعه در ایران داشت؟

^۱ Keynes

۲. مبانی نظری

پژوهش‌های بسیاری با نگرش‌های متنوعی در حوزه توسعه صورت پذیرفته است که در اینجا به مهمترین پژوهش‌ها در این زمینه درباره ایران یا آنچه می‌تواند به صورت‌بندی توسعه در آن کمک کند در قالب جدول شماره ۱ پرداخته می‌شود:

جدول ۱. مقایسه چارچوب‌های تحلیل توسعه در ایران

معیار مقایسه	پژوهش حاضر (رویکرد دیرینه-تبارشناسانه و تاریخ مفاهیم)	جریان مطالعات فناوری و زیرساخت (STS)	جریان مطالعات فرودستان و تاریخ از پایین	جریان فکری غالب (تاریخ اندیشه، ساختارگرایی و وابستگی)
نظریه‌پردازان شاخص	فوکو و کوزلک (تلفیق نظری)	شفیعی و میچل	اتابکی، مالجو و بیات	آدمیت، کاتوزیان، آبراهامیان، فوران، لیلاز و بشیریه
سطح تحلیل	گفتمانی-مفهومی: قواعد دانش، مفاهیم کلیدی، کردارهای نهادی و روابط قدرت-دانش	زیر-میانی: شبکه‌های فنی-سیاسی، زیرساخت‌ها، ناسان‌ها (قوانین و فرمول‌ها)	خرد/ میانی: زندگی روزمره، استراتژی‌های بقا، فرهنگ سیاسی فرودستان	کلان: ساختارهای اقتصادی-سیاسی، طبقات اجتماعی و دولت
موضوع اصلی پژوهش	شرایط امکان: گفتمان توسعه خود چگونه ممکن شد؟ چه قواعدی بر آن حاکم بود؟	ساختار مادی: تکنولوژی و زیرساخت چگونه سیاست و توسعه را شکل می‌دهند؟	تجربه زیسته: فرودستان چگونه توسعه را تجربه و در برابر آن مقاومت کردند؟	علل و پیامدها: چرا توسعه شکست خورد؟ ریشه‌های انقلاب چیست؟ (اقتصاد سیاسی کلان)
مفهوم محوری توسعه	گفتمان توسعه، دانش نیمه‌استعماری و استقرارهای زمان‌مند-فضامند سرمایه	شبکه فنی-سیاسی، دموکراسی کربنی و زیرساخت	حاشیه‌نشینی، سیاست خیابانی و مقاومت روزمره	توسعه‌نیافتگی، ناهمگونی، وابستگی، رانت و دولت خودکامه
نقش ایده‌ها و دانش	مولد و سازنده: دانش و گفتمان، واقعیت اجتماعی، سوژه‌ها و نهادها را می‌سازد (قدرت-دانش).	سازنده و مادی: دانش فنی-علمی جزء لاینفک شبکه‌های قدرت است.	زمینه‌ای: دانش بخشی از فرهنگ و زمینه مقاومت یا پذیرش است.	بازنماینده یا روبنایی: ایدئولوژی بازنماینده منافع مادی و ساختارهای اقتصادی است.
نگاه به غرب و الگوها	غرب به‌عنوان برساخته‌ای گفتمانی: «غرب» خود درون گفتمان توسعه به‌عنوان قسمی «دیگری» مشروعیت‌بخش ساخته شده است.	غرب به‌عنوان شبکه‌ای جهانی: برگردش دانش فنی و الگوهای زیرساختی تمرکز می‌کند.	غرب به‌عنوان عاملی بیرونی: بر تأثیرات محلی و پاسخ به آن تأکید دارد.	معیار نرم (غرب-توسعه نرمال): ایران به‌عنوان نمونه انحراف یا شکست تحلیل می‌شود. (اروپامحوری پنهان)
دوره‌بندی تاریخی	تأکید بر گسست‌ها و تداوم‌های گفتمانی از عصر تنظیمات به بعد، با تأکید بر دوران برنامه‌ریزی توسعه ۱۳۲۷ تا ۱۳۵۷	متمرکز بر دوره خاصی (مثلاً قرارداد نفت) با تحلیل طولانی‌مدت شبکه‌ها	دوره‌های مختلف با تمرکز بر لحظات مقاومت و کنشگری	اغلب متمرکز بر دوره پهلوی دوم و انقلاب ۵۷
روش‌شناسی	دیرینه‌شناسی-تبارشناسی، تاریخ مفاهیم و تحلیل گفتمان	تاریخ فناوری، تحلیل شبکه کنشگران و مطالعات اسنادی فنی.	تاریخ شفاهی، مردم‌نگاری و مطالعات موردی	تاریخی-ساختاری و تطبیقی
نقاط قوت	ارائه نقد درونی از خود پروژه توسعه، نشان دادن منطق درونی و اثرات خاص آن	نشان دادن تجسد مادی قدرت و شکستن دوگانه ایده/ ماده	بازگرداندن عاملیت به حاشیه‌رانی شدگان تصویری انسانی از تاریخ	ارائه توضیحاتی قوی برای ریشه‌های ساختاری مشکلات

محدودیت‌ها / نقاط کور	پیچیدگی روشی: خطر غرق شدن در انتزاع نظری و فاصله از واقعیات ملموس.	تمرکز بر حوزه / شبکه خاص ممکن است از تصویر کلی غافل کند.	کم‌توجهی به نحوه ساخت سوژه فرودست توسط گفت‌مان مسلط.	اقتصادگرایی: کم‌توجهی به نقش مستقل گفت‌مان و دانش.
-----------------------	--	--	--	--

۱.۲. الگوی مفهومی

نظریه مک‌لئود^۱ در (۱۹۸۲)، نسبت میان علم، امپریالیسم^۲ و پویایی قدرت در دوره استعماری را بررسی می‌کند. این مقاله تصور علم به‌مثابه جهدی خنثی و غیرسیاسی را به چالش کشیده، در مقابل برآن است که عمیقاً با چارچوب ایدئولوژیک و ساختاری کشورهای مرکز در ارتباط است. او بر آن است که علم غربی «ابزار» و توجیه‌کننده ایدئولوژیک گسترش امپراتوری سرمایه‌داری است. برخلاف دیدگاه سنتی علم به‌مثابه فعالیت عاری از ارزش، او بر نقش آن در تقویت کنترل سیاسی و اقتصادی تأکید می‌کند. برای مثال، دانش استخراج، نقشه‌کشی قلمرو و تأسیس شبکه‌های ارتباطی برای حکومت استعماری ضروری است. این استفاده ابزاری از علم، سلسله‌مراتب میان «کلانشهر» (مراکز امپراتوری همچون لندن یا پاریس) و «پیرامونی» (مستعمره‌ها) را تقویت کرده و سلطه بدون پاسخگویی مستقیم به مردم مستعمره‌ها را ممکن می‌کند. این همان وجهی است که چرخش به اقتصاد کربنی و محوریت یافتن موقعیت ایران را توضیح‌پذیر می‌کند.

او میان علم کلانشهر^۳ (در اروپا اجرایی شده و از سنتز نظری و اعتبار نهادی استنتاج می‌شود) و علم استعماری^۴ (در مستعمرات اجرا شده و اغلب تقلیدی است یا بر گردآوری داده‌ها متمرکز است) تمایز قائل می‌شود. علم استعماری، به «علم ضعیف» تنزل یافت و تابع اولویت‌های نظری ایجاد شده نهادهای اروپایی و آمریکایی قرار می‌گیرد. او این مرزبندی را با وارد کردن مفهوم «کلانشهر در حال تغییر» پیچیده می‌کند؛ پویایی‌ای که محور اقتدار علمی قابل انتقال در طول زمان است و متأثر از سهم و ساختارهای قدرت جغرافیایی در حال تغییر استعماری است.

مک‌لئود این ایده «استعمارگرایی علمی»^۵ را نقد می‌کند که بر آن است علم سیاستی مستقیم برای پیشرفت منافع پیرامون است. او تأکید می‌کند چگونه شبکه‌های امپراتوری مرکز-همچون باغ‌های گیاه‌شناسی، رصدخانه‌های نجومی و پیمایش‌های جغرافیایی- در مقام چارچوب‌های «سازه‌ای»^۶ پیونددهنده مستعمره‌ها با کلانشهر عمل می‌کنند. این شبکه‌ها، استخراج منابع را تسهیل کرده و نیز هژمونی فرهنگی را به میانجی تحمیل پارادایم‌های علمی مرکز یا کلانشهر تقویت می‌کنند. این نظریه، افسانه علم به‌عنوان بخشی از «مأموریت متمدن‌سازی»^۷ خیرخواهانه را واسازی می‌کند که یادآور نظریه نگری و هارت در «امپراتوری» (۱۴۰۰) است. او بر آن است که جهدهای علمی اغلب عوامل استثمار همچون استخراج منابع یا توجیه سلسله‌مراتب نژادی و قومی را پنهان می‌کنند. برای مثال رشته‌هایی چون مردم‌شناسی^۸ و گیاه‌شناسی^۹ مسلح به طبقه‌بندی و کنترل جمعیت‌های مستعمرات بودند.

¹ MacLeod's theory

² Imperialism

³ Metropolitan science

⁴ Colonial science

⁵ Scientific colonialism

⁶ Architectural

⁷ Benevolent

⁸ Anthropology

⁹ Botany

در مجموع، این نظریه، نظام دانش علم در مقام سازه مورد بحث و در حال تحول قدرت، دانش و مقاومت- چشم‌اندازی کماکان عملی برای فهم تاریخ جهانی علم-را از نو چارچوب‌بندی می‌کند. بر همین اساس است که این مقاله در پی بررسی نسبت علم یا نظام دانش تخصصی جهانی برنامه‌ریزی توسعه در نهاد برنامه‌ریزی توسعه در ایران از سال ۱۳۲۷ تا ۱۳۵۷ است.

۳. روش‌شناسی

پروژه فکری فوکو به‌طور کلی و نیز به‌لحاظ روش‌شناختی، به دو دوره دیرینه‌شناسی^۱ و تبارشناسی^۲ تقسیم می‌شود. اما این بدان معنا نیست که او اولی را به نفع دومی کنار می‌گذارد، بلکه از مراقبت و تنبیه به بعد، نقش دومی پررنگ‌تر می‌شود؛ زیرا مسأله قدرت^۳ در آثار او محوریت می‌یابد. در واقع مسأله‌ای جدید به‌نام قدرت است که دوره دوم، نگرستن به موضوعات با عینکی تبارشناسانه را پررنگ‌تر می‌کند؛ و‌گرنه بررسی نسبت دانش-قدرت^۴، در همین دوران نشان می‌دهد که بررسی تبارشناسانه، همواره از دغدغه‌های روش‌شناختی-معرفت‌شناسانه فوکو بوده است. این بدان سبب است که محور دیرینه‌شناسی مسأله دانش و شکل‌گیری حقیقت^۵ است و در دومی، شناخت مناسبات قدرت و قواعد حاکم آن به میانجی حقیقت تاریخی است. از این‌رو می‌توان گفت که بهتر است روش‌شناسی فوکویی را ذیل عنوان «دیرینه-تبارشناسی»^۶ فهم کرد.

دیرینه‌شناسی، به قواعد ناخودآگاه و پیشینی (امر پیشینی تاریخی) می‌پردازد که در دوره‌ای مشخص تعیین می‌کنند چه چیزی می‌تواند گفته شود، چه کسی می‌تواند سخن بگوید و چه چیزی به عنوان دانش معتبر شناخته شود (Foucault, 2001: 2011: 2017). واحد تحلیل او «گفتمان» است؛ نظامی از گزاره‌ها که قواعد شکل‌گیری، ندرت و خارجیت آن‌ها کنترل می‌کند. دیرینه‌شناسی با شناسایی «اپیستمه»های مختلف (مانند اپیستمه شباهت در رنسانس، بازنمایی در عصر کلاسیک و تاریخ و انسان در عصر مدرن) بر «گسست»های رادیکال تاریخی تاکید دارد، نه تداوم یا پیشرفت خطی (Foucault, 2001).

تبارشناسی، تحلیل فوکو را با محوریت «قدرت» تکمیل می‌کند. تبارشناسی به‌دنبال ردگیری ظهور پراکنده، ناپیوسته و اغلب تصادفی کردارها، نهادها و گفتمان‌هاست و نشان می‌دهد چگونه «قدرت-دانش» در تولید حقیقت و سوژه‌های انسانی درهم تنیده شده‌اند (Foucault, 2001: 2011: 2017). تبارشناسی روایت‌های خاستگاهی و غایت‌گرایانه را رد کرده و بر ماهیت مولد و پراکنده قدرت تاکید می‌ورزد-مانند تحلیل زندان در «مراقبت و تنبیه» یا جنسیت در «اراده به دانستن» (۱۴۰۲). داده‌های این پژوهش از منابع اولیه، یعنی اسناد، نامه‌ها، قوانین، مطبوعات، خاطرات معاصر آن دوران و منابع ثانویه (تحلیل‌های تاریخی و علمی) گردآوری خواهد شد. بهره‌مندی از این دست از اسناد، نخست به‌سبب قابلیت اعتمادپذیری و دوم، از این حیث بوده است که در سال‌های اخیر به‌وفور در دسترس قرار گرفته و توانسته‌اند، فهمی روشن از موضوع در اختیار پژوهشگران تاریخی-اجتماعی قرار دهند. با استفاده از چارچوب ترکیبی، این اسناد

¹ Archaeological

² Genealogy

³ Power

⁴ Knowledge- power relation

⁵ Truth

⁶ Archaeo- genealogy

هم از منظر تحول معنایی مفاهیم کلیدی و هم از منظر قواعد گفتمانی و روابط قدرت که آنها را تولید کرده‌اند، مورد تحلیل قرار خواهند گرفت.

۴. یافته‌ها

۱.۴. مبانی شبه‌استعماری برنامه‌ریزی توسعه در ایران

۱.۱.۴. ورود شرکت‌های مشاور به ایران: پارادایم مدرنیزاسیون

کنفرانس برتون وودز^۱ در سال ۱۹۴۴ میلادی، سازه‌ای نهادی برای همکاری در جهت بازسازی پساجنگ بنا نهاد و سازمان‌های صندوق بین‌المللی پول^۲ و بانک جهانی^۳ را ایجاد کرد. این رخداد مهم، پاسخی بود به اشتباهات مهلک ناسیونالیسم اقتصادی بین دو جنگ، یعنی ارزش‌زدایی از رقابت‌پذیری، تعرفه‌های حمایت‌گرایانه و بلوک‌های اقتصادی تبعیض‌آمیز که موجب رکود بزرگ و بی‌ثباتی جغرافیایی در نظام جهانی شد (کلاین، ۱۳۹۸). این کنفرانس از دل گفتگوهای انگلیسی-آمریکایی انجام‌شده در طول جنگ دوم جهانی ممکن شد. هری دکستر وایت^۴، از اعضای وزارت خزانه‌داری آمریکا و اقتصاد بریتانیایی جان مینارد کینز^۵ طرح‌های متعارضی برای ثبات پولی پس از جنگ ریختند. طرح وایت بر صندوقی ثابت‌بخش با منابعی محدود (۵ میلیارد دلار) تأکید داشت، درحالی‌که کینز اتحادیه تصویبه حساب بین‌المللی جاه‌طلبانه‌تری با ارزش جهانی‌ای جدید (بانکور) را پیشنهاد کرد تا به‌طور خودکار مازاد و کسری‌های تجاری را تعادل ببخشد. درنهایت پیشنهاد کینز پذیرفته شد و اجتماع برتون وودز حاصل شد.

دو سازمان اصلی این نهاد جدید، یعنی صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی، ارزش‌های جدید را برای بازسازی کشورهای جنگ‌زده در طول جنگ دوم جهانی و نیز توسعه کشورهای توسعه‌نیافته را با سیاست‌های حمایتی و پیشنهادی خود در جهان منتشر می‌کردند. وظایف این دو سازمان در جدول زیر به‌صورت خلاصه‌شده آمده است:

جدول ۲. ویژگی‌های محوری سازمان‌های نهاد برتون وودز

نهاد	ساختار حکمرانی	سازوکارهای کلیدی	ماموریت اصلی
صندوق بین‌المللی پول	نظام رأی‌گیری سهمیه‌محور (وزن‌بندی براساس سهم اقتصادی)	وام‌های کوتاه‌مدت: نظام نرخ ثابت قابل تعدیل	ثبات نرخ ارز: پشتیبانی از تراز پرداخت‌ها
بانک جهانی	نظام رأی‌گیری سهام‌محور	وام‌های بلندمدت پروژه‌ای: کمک‌های فنی	بازسازی و توسعه

منبع: یافته‌های پژوهشگران

از آنجا که در ساختار حکمرانی این نهادها، آمریکا بیشترین سهم اقتصادی را داشت، به‌میانجی اجرای طرح‌های آنها ذیل اصل چهار ترومن به جایگاهی پرنفوذ در جهان سوم دست یافت. سازوکارهای کلیدی، همان تکنیک‌هایی بودند که برتون وودز به موجب آنها توانست قواعد خود را بر گفتمان توسعه در دوران پس از جنگ دوم جهانی حاکم کند. یکی از این تکنیک‌ها ارائه وام‌های بلندمدت و پذیرش کمک‌ها و مشاوره‌های فنی در کشورهای مختلف برای برنامه‌ریزی، طراحی و اجرای برنامه‌های توسعه بود.

¹ Bertton Woods

² International Monetary Fund (IMF)

³ World Bank

⁴ Harry Dexter White

⁵ John Maynard Keynes

از سوی دیگر، ترومن^۱ در شعاری که برای ساخت جهانی بهتر برای همه مردمان آن در دوران کاندیداتوری خود برای ریاست جمهوری آمریکا مطرح کرد، اصل چهار را نیز قرار داده بود. این شعار عبارت بود از: «نتیجه به‌دست‌آوردن صلح، فراوانی و آزادی [برای جهانیان] خواهد بود.» (Truman, 1949: 114). این اصل در کنار سه اصل دیگر در این شعار مطرح شد که وجه تسمیه آن نیز به همین دلیل است. این چهار اصل عبارت بودند از:

۱- حمایت از ملل متحد

۲- بازسازی اروپا

۳- مشارکت در تأمین امنیت جمعی «جهان آزاد» که در ناتو (سازمان پیمان آتلانتیک شمالی^۲) واقعیت یافت؛

۴- گشودن آغوش برای برنامه‌ای جدید که به‌موجب آن مناطق توسعه‌نیافته از منافع پیشرفت علمی و صنعتی جهان غرب برخوردار شوند (Garlitz, 2018).

این اصل در برنامه‌های مختلف توسعه اقتصادی تجلی یافت که استراتژی اصلی بلوک غرب در دوران جنگ سرد بود. شعاری که ترومن مطرح کرد به‌نحوی موجب پیروزی او در انتخابات نیز شد، زیرا با استقبال جامعه آمریکایی پس از جنگ دوم جهانی قرار گرفت. از این‌رو به‌مرور از سطح حزب‌گرایی سیاسی فراتر رفته و در ساحت دانش و الگوهای آموزشی دانشگاه‌های آمریکایی تبدیل به مدلی جذاب در سطح جهانی شد و در دهه ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ میلادی، به یکباره گسترش چشمگیری در مراکز آموزشی و سیاستگذاری جهانی یافت و به‌نحوی بین‌المللی شد. از این‌رو، هزاران دانشجوی خارجی به این کشور سرازیر شدند. عمده‌ترین رشته‌های علمی که این دانشجویان و به‌متعاقب آن کشورهای مبدأ آن‌ها، در آن‌ها آموزش می‌دیدند، کشاورزی، مدیریت آموزشی و پزشکی بود؛ زیرا اصول و مبانی توسعه ملی قرار گرفته بودند (همان).

در کل برنامه اصل چهار صرفاً برای تبدیل کردن کشورهای فقیر به بخشی از سیاست خارجه آمریکا نبود، بلکه فراخواندن آمریکایی‌ها برای انجام کار برجسته بود تا همزمان با توسعه این کشورها، مانع پیشرفت کمونیسم بین‌الملل شوند. واینیک^۳، یکی از دیپلمات‌های متنفذ آن دوران، طرح را پاسخی طولانی‌مدت به کمونیسم می‌دانست (University Projects Abroad, 1956). خود ترومن نیز آن را «بیان علمی سیاست‌های ما علیه گسترش کمونیسم» توصیف می‌کرد که کمک می‌کند تا «توسعه کامل» کشورهای کمک‌گیرنده را تضمین کند (Truman, 1956).

در طول جنگ دوم جهانی، ایران به دو دلیل برای متفقین اهمیت محوری داشت: یکی برای ممانعت دسترسی نازی‌ها به میادین نفت خاورمیانه و قفقاز و دیگری، دور نگه داشتن شوروی از خلیج فارس. از این‌رو، ژرنگان^۴ تأکید داشت ایالات متحده باید ایران را در حوزه‌های مختلف تخصصی و استفاده از روش‌های آمریکایی یاری برساند (See Garlitz, 2018). در نهایت، توافقی میان متفقین صورت پذیرفت که به موجب آن ایران مستقل برای منافع استراتژیک این بلوک جدید ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است و باید به توسعه اقتصادی کشور یاری رساند. در نتیجه، پس از جنگ متفقین تصمیم گرفتند تا در طول شش ماه سلاح‌های خود را از خاک کشور ایران خارج کنند. در مقابل شوروی از این کار اجتناب کرد و موضوع حکومت‌های موقت آذربایجان پیش آمد. حکومت‌هایی که گرایش‌های عمیق شوروی-

¹ Truman

² Northern Atlantic Treaty Organization

³ Waynick

⁴ Grengan

لنینیستی داشتند. هرچند بعداً طی مذاکراتی آن‌ها نیز خارج شدند و حکومت‌های مذکور نیز سرنگون شدند. اما واقعیت و موقعیت ژئواستراتژیک ایران فقط محدود به دوران جنگ نبود.

پس از جنگ نیز ایران یکی از کشورهای بود که محور اصل چهار ترومن قرار گرفت. مهم‌ترین دلایل این اهمیت، یکی منابع نفتی فراوان ایران و خاورمیانه بود و دیگری، هم‌مرزی گسترده ایران با شوروی که بسیاری از تحلیل‌گران آمریکایی بر آن بودند که باتوجه به سابقه طولانی منازعه ایران و روسیه، شوروی هنوز از آن چشم‌پوشیده است (Young, 1950; McGay in Ehsani- nia, 2011). از این‌رو، درون محافل سیاسی آمریکایی بحث بر سر شیوه نفوذ در ایران و هدایت مسیر آن به‌سوی بلوک غرب آغاز شد. اولین تحلیل‌ها برای این نفوذ، حول اقتصاد بود. نخستین پیشنهاد ذیل اصل چهار ترومن، تمرکز بر توسعه اقتصادی کشاورزی ایران بود (Young, 1950).

این الگوها و توافقات جدید بر سر آن‌ها، موجب شکل‌گیری استراتژی خاصی از توسعه، موسوم به پارادایم مدرنیزاسیونی در کشورهای جهان سوم شد که هرچند تداوم سیاستگذاری مدرنیزاسیونی گذشته بود که برای مثال در ایران، از عصر رضاشاه آغاز شده بود، اما اکنون آمریکایی‌شده و مبتنی بر پارادایم نظری قدرتمندی بود. این بار نظریه‌های اقتصاددانان و جامعه‌شناسان بزرگی همچون پارسونز، روستو و... آن را تقویت کردند و ضرورت تغییر رویه‌ها، عادت‌واره‌ها و در نهایت نوعی سوژکتیویته جدید مطرح شد. این بدان معنا نیست که توطئه‌ای در کار بوده است، بلکه الگوها، رویه‌ها، سازوکارهای مشخصی برای نهادینه‌سازی توسعه به کار گرفته شد که از قضا مبتنی بر نوعی انسان‌گرایی نیز بود.

این نگرش انسان‌گرایانه مستلزم برساخت سوژه جدیدی بود که استراتژی‌ها و تکنیک‌های گوناگون گفتمان توسعه مدرنیزاسیونی در کردار آن فعلیت بخشیده شود. آنان بر آن بودند که کشورهای فقیر باید «رقابت آزاد»، خلاقیت و برابری در فرصت‌ها را بیاموزند و این‌ها را به خودی خود اهدافی مهم و انسان‌گرایانه می‌دانستند؛ هرچند این دغدغه نیز وجود داشت که این کشورها، دقیقاً به این دلیل فقیر بودند که فاقد اقلیم کسب‌وکار راهبرنده به‌سوی جذب سرمایه بودند. این استراتژی‌ها حتی نسبت عمیقی با عقاید شبه‌مسیحی و آمریکایی داشتند که در آن سبک زندگی آمریکایی، یعنی آنچه خود ارزش‌های آمریکایی می‌نامیدند و مبتنی بودند بر تجربه جهان باثبات‌تر، مصلح‌تر و نیز دموکراتیک. این استراتژی ترجمه سکولار شهری در جهنم مسیحی بود که تجلی فانوس دریایی درخشان برای انسانیت بود (McVerty, 2012).

ضمن آنکه آمریکایی‌های جدید معتقد بودند شیوه زندگی‌شان می‌تواند شرایط بشر را بهبود بخشد. از سوی دیگر، روی دادن جنگ سرد اکثر آنان را متقاعد کرد که اقصانقاط دورافتاده جهان را نورانی کنند. بر همین اساس بود که آمریکایی شدن جهان ابتدا با الگوهای آموزشی و مدیریت و سپس فنون صنعتی و در نهایت در قالب نهادینه‌سازی ارزش‌هایی چون رقابت‌پذیری، مصرف و گسترش بازارها آغاز شد. می‌توان ریشه‌های الهیاتی این ترجمان سکولار را در عناصر مختلف سیاستگذاری دید. این‌ها را حتی زمانی که استراتژیست‌ها، کارشناسان و مشاوران دانشگاهی وارد میدان کار شدند، بیش از پیش مشخص شد. برای مثال مشاوران یوتا^۱، به لحاظ مذهبی عمیقاً مومن بودند و در کلیسای مورمون‌ها عضویت داشتند و هنگامی که به ایران آمدند، بی‌میل نبودند ارزش‌های مذهبی خود را همراه با مشورت فنی

^۱ Uta

خود در مناطق دورافتاده روستایی و حتی مراکز بزرگ شهری تبلیغ کنند (Garlitz, 2018). به هر حال این‌ها مفروضات نظم جدیدی بودند که بر مبنای آن شرط موفقیت کمک‌های فنی در کشورهای فقیر از جمله ایران را تدارک شیوه‌ای از برنامه‌ریزی توسعه می‌دانستند که ارزش‌های توسعه مدرنیزاسیونی را درونی سازد.

لازمه این شرط، پذیرش و حتی بازجامعه‌پذیری ساکنان این جوامع به‌میانجی تغییر شیوه‌های آموزشی آنان بود. به همین دلیل، یکی از مهم‌ترین تخصص‌هایی که به کشورهای فقیر گسیل کردند، مدیران آموزشی و نیز ایجاد الگوهایی برای دگرگونی نظام‌های آموزشی این کشورها بود. از سوی دیگر، عمده دانشجویانی که از این کشورها در آمریکا پذیرفته می‌شدند، در رشته‌های مربوط به کشاورزی، آموزش و پزشکی بودند. این شیوه مواجهه چند دلیل عمده داشت: نخست آنکه این رشته‌ها، فرد و جمعیت را موضوع خود داشتند و این امر هدف اصلی زیست‌قدرت و زیست‌سیاست مدرن بود. امنیت جمعیت‌ها و افراد در این دوگانه درهم‌تنیده شده بود و سیاست‌های صنعتی‌سازی سریع که در ایران عصر پهلوی دوم نیز یکی از محورهای اصلی توسعه مدرنیزاسیونی بود، چنین اقتضایی را اجتناب‌ناپذیر می‌کرد. این الگو در ناخودآگاه رویاپردازی خود، مفروضاتی از فرهنگ غربی داشت؛ این در حالی بود که خود عوامل این سیاست‌ها بارها به خطرهای این یکسان‌پنداری اشاره کرده بودند. اما در عمل، شیوه اجرا، این مسئله را تقریباً نادیده گرفت. در نتیجه فرآیندی آغاز شد که در آن فرهنگ غالب آمریکایی بود و در عناصر زیست‌سیاست و زیست‌قدرت آن که در پزشکی، آموزش و نیز مبانی علوم اجتماعی، همچون جامعه‌شناسی و روان‌شناسی تجلی می‌یافت، سبک زندگی فردی و جمعی آمریکایی معیار قرار می‌گرفت. شاه و خانواده او و شیوه زندگی آنان تجلی این غایت بود.

تصویر شماره ۱: عکس خانواده شاه، به‌عنوان تیپ ایده‌آل برساخته خانواده استاندارد ایرانی

منبع: آرشیو هفته‌نامه زن روز، ۱۳۵۴

برای مثال، در یکی از شماره‌های هفته‌نامه زن روز، در باب «تجزیه و تحلیل قانون حمایت از خانواده» شخصی به نام علی‌اکبر مدنی به موضوع چادر در نسبت با تساوی حقوق زنان می‌پردازد که در آن چادر به «کفن سیاه» تشبیه می‌شود. (علی‌اکبر مدنی، هفته‌نامه زن روز، شماره ۶۱۵). از آنجا که این تشبیه با واکنش‌های منفی از سوی جامعه مواجه می‌شود، مجله مذکور ضمن پای‌بندی به تشیع و مبانی آن، چادر را نماد «قرون وسطی» توصیف کرده و می‌نویسد:

«در عصر روشنگری، در عصر انقلاب صنعتی، در عصر مشارکت زن و مرد برای اداره امور این جامعه پیچیده و پر از مشکلات یک قطعه پارچه سیاه چگونه می‌تواند پرچم عفت و طهارت باشد؟ آیا بهتر نیست که عفت و عصمت را که مظهر پاکدامنی و از صفات ملکوتی و جبروتی هر انسان خاکی است با تربیت صحیح و آموزشی در جان و روان فرزندان خود رسوخ دهیم و آن را به صورت یک مرام و اعتقاد قلبی در وجود آن‌ها نافذ و راسخ سازیم تا پایه استواری برای زندگی شرافتمندانه آن‌ها باشد؟ عفت روانی و وجدانی صفت پایدار و آسمانی هر مسلمان است که او را به رستگاری می‌رساند والا با ظاهرسازی که نمی‌توان عفت‌آفرینی کرد (هفته‌نامه زن روز، شماره ۶۱۶، ۱۳۳۰)

هم‌آیی عناصری چون روشنگری، انقلاب صنعتی و مشارکت فراجنسیتی، در واقع نشانه به تلاش برای تولد سوژه‌ای متمایز است که به جای چسبیدن به مناسک و رسوم و عادات پیشامدرن یا قرون وسطایی، بیشتر باید توانایی‌های تولید و مصرف داشته و نیز خودمراقبتی معنوی کند. در واقع، زیست‌سیاست جدید، بنیان‌های سوژکتیویته خود را بنا نهاد. به همین دلیل، عمدتاً در این مجله با تبلیغات گسترده در رابطه با زنی در خانه و مصرف لوازم خانگی، زیبایی و بهداشت و سلامت تصویر می‌شود. خود خانواده پهلوی نیز که مدام در این دست مجلات تصویر می‌شدند، نمود خانواده هسته‌ای مدرنی تخیل می‌شدند که خاص عصر انقلاب صنعتی و به تفسیر آن دوران «عصر روشنگری ایرانی» بود. به هر حال برساختن سوژکتیویته جدید در جامعه ایرانی که در تقاطع، آموزش، سلامت و بهداشت و تحولات روانی-اجتماعی مبتنی بر تولید، توزیع و مصرف و نفسانی‌سازی کنش‌های معنوی برساخت می‌شد، ریشه توسعه مدرنیزاسیونی داشت که چه به لحاظ اجتماعی و چه فردی و در نتیجه سطح روانشناختی، تابع ارزش‌های استاندارد شده «غرب‌محور» برای جهان جدید بود.

از سوی دیگر پیش‌فرض اصل چهار این بود که جوامع فقیر یا توسعه‌نیافته‌ای چون ایران، به لحاظ اقتصادی کشاورزی‌اند و همین مفروض موجب شد که در توسعه این جوامع، صنعتی‌سازی بخش کشاورزی محور قرار گیرد. به عبارت دیگر، محور اجرایی اصل چهار در توافق با مفروضات کارشناسان برنامه‌ریزی و مشاوران توسعه دانشگاه‌های مختلف و سازمان‌های بین‌المللی و نیز چندملیتی‌ها، صنعتی‌سازی این حوزه بود.

تمام این‌ها مبتنی بر همان میل انسان‌گرایانه‌ای بود که به آن اشاره شد. این میل انسان‌گرایانه را می‌توان در سخنان سناتور تام کنلی^۱، رئیس کمیته روابط خارجی ایالات متحده مشاهده کرد که بر آن بود، «اصل چهار باید از هرگونه سرمشق استثمار بی‌پرهیزد؛ نباید به آمریکایی‌ها اجازه داد به خارج بروند، در آنجا سرمایه‌گذاری کنند و از دست ساکنان فقیر آنجا که می‌خواهیم به آن‌ها کمک کنیم، پول‌ها را خارج کنند.» (Connally, 1949: 328). یا ملتون آیزنهاور^۲، رئیس دانشگاه دولتی پنسیلوانیا که حامی پروپاقرص اصل چهار بود و برادر رئیس جمهور آینده آمریکا، بر آن بود که آمریکایی‌ها باید بدانند مردمان دیگر ملل و فرهنگ‌ها باید درکی واقعی و روشن از موقعیت‌های اقتصادی، اجتماعی و روانشناختی خاص داشته باشند که اغلب عوامل تعیین‌کننده مسئله همیشگی جنگ و صلح بوده‌اند (Eisenhower, 1945).

¹ Tom Connally

² Milton Eisenhower

در نهایت، ترومن از راکفلر^۱ خواست تا گروه مشاوره‌ای تشکیل دهد که میان رهبران تجاری، خیرین و مدیران آموزشی هماهنگی ایجاد کند. دانشگاه‌های آمریکایی پس از تشکیل این گروه مشاوره‌ای، محور سیاست‌های اجرایی اصل چهار شدند. در این میان کالج‌هایی که زمین ساخت آن‌ها وقفی بود، در زمینه توسعه کشاورزی و صنعتی پیشرفت چشمگیری کردند. این کالج‌ها از اواخر قرن نوزده و اوایل قرن بیستم در این زمینه‌ها رشد چشمگیری داشتند و هنگامی که اصل چهار تصویب شد و فرآیند هماهنگی‌ها برای اقدامات گروه‌های کارشناسی متخصص و نیز گروه‌های مشاور آغاز شد، در این زمینه مسئولیت پذیرفته و وارد صحنه شدند (Garlitz, 2018). همکاری دولت آمریکا با این مراکز آموزشی-پژوهشی و مشاوره‌ای از سال ۱۹۵۲ میلادی، درست یک‌سال پیش از وقایع ملی شدن صنعت نفت و کودتای مرداد ۱۳۳۲ شمسی آغاز شد.

در نتیجه این تحولات، گروه‌های تخصصی-کارشناسی و مشاوره‌ای مختلفی از آمریکا به سفارش سیاست‌گذاران ایرانی به کشور وارد شدند و پروژه‌هایی را آغاز و اجرا کردند. مهندسان مشاور ماورای بحار یا هاروارد و همچنین سه گروه دانشگاهی از ایالات یوتا در این دوران به ایران آمدند و در پس تحولات برنامه‌ای و پروژه‌های مختلف در حوزه کشاورزی و تجاری‌سازی آن قرار گرفتند. برای مثال، از طرف دولت فرانکلین هریس^۲ به‌عنوان مسئول همکاری با ایران انتخاب شد و او اصرار داشت دانشگاه‌های مختلف ایالات یوتا به‌دلیل شباهت اقلیمی و نیز سابقه پیشین همکاری آنان با وزارت کشاورزی ایران، در این همکاری فعال شوند (Ambry, 2002). پس سه دپارتمان دانشگاهی دانشگاه ایالتی یوتا (USU)، دانشگاه بریگهام یانگ (BYU) که دانشگاه پژوهشی خصوصی‌ای در پروویوتا بود و نیز خود دانشگاه یوتا در زمینه‌های مختلف با یکدیگر وارد همکاری شدند و در ایران فعالیت‌هایی را آغاز کردند. تلاش‌های هریس در ایجاد کارگروه‌های تخصصی اثری چشمگیر داشت. او همکاران خود را به مشارکت در اصل چهار تشویق کرد و در جایی خطاب به والکر می‌گوید: «کاملاً قانع شده‌ام که ایالات یوتا بهتر است به‌جای هر نهاد دیگری، ایران را پوشش دهد.» و به یکی از روسای کالج‌های ایالتی یوتا می‌گوید: «می‌دانم که هیچ کالج دیگری بهتر از کالج کشاورزی دانشگاه ایالتی یوتا قادر به انجام این کار نیست.» (۲۵ فوریه ۱۹۵۱، پرونده ۲، جعبه ۲، USU, UPICA)

در نهایت، دانشگاه BYU در زمینه آموزش متمرکز شد، دانشگاه یوتا بخش سلامت عمومی را برعهده گرفت و USU به کشاورزی در ایران پرداخت (امبری، ۲۰۰۲). در این دوران دانشجویان بسیاری به این دانشگاه‌ها فرستاده شدند تا در زمینه‌های آموزش، کشاورزی و سلامت تحلیل کنند. عمده این دانشجویان از خانواده‌های نزدیک به بوروکرات‌های عالی‌رتبه بودند که با حمایت مالی بنیاد پهلوی هزینه را تأمین می‌کردند (گراهام، ۱۳۵۸). در نتیجه نظام دانش مدرنیزاسیونی، به صورت مختلفی در نهاد برنامه‌ریزی جامعه ایرانی نفوذ کرد و تحولاتی در آن به‌وجود آورد که اساساً مبتنی بر فهمی بود پارادایم مدرنیزاسیونی از توسعه صورتبندی می‌کرد.

۲.۴. برنامه‌ریزی توسعه در ایران و مواجهه با نهادهای جهانی کارگزار پارادایم توسعه

دهه ۱۳۲۰ شمسی در ایران، مقارن با این تحولات در نظام دانش توسعه و بازسازی جهانی بود. اما موضوع محدود به سطح نظام دانش و سازوکار حقیقت‌سازی جدید آن نبود. این دهه با سقوط رضاشاه آغاز شد؛ در واقع استعفایی اجباری که در پی تهاجم مشترک بریتانیا و شوروی و آمریکا آغاز شد. متفقین این اشغال را با استناد به اهمیت استراتژیک

^۱ Rockefeller

^۲ Franklin Harris

ایران برای مسیرهای تأمین برنامه وام و اجاره به اتحاد جماهیر شوروی و حفاظت از منافع نفتی بریتانیا در آبادان توجیه کردند (Balaghi, 2015).

این اشغال، دستگاه اقتدارگرای رضاشاه را فروپاشید و خلأ قدرتی ایجاد کرد که به ظهور پلورالیسم سیاسی بی‌سابقه‌ای منجر شد، اما در عین حال به ناپایداری اجتماعی - سیاسی نیز انجامید. این دوره محمل کشمکش نیروهای اجتماعی - سیاسی متنوعی بود. حال آنکه دولت توانست به مرور بر وضعیت فائق آمده و کلیت قلمرو را در وضعیت پساجنگ حفظ کند. در اواخر دهه ۱۳۲۰ شمسی، ایران سیاست‌های حمایت‌گرایانه را برای مقابله با امتیازات زمان جنگ دنبال کرد. دولت، بنگاه‌های دولتی و سرمایه انسانی را فهرست‌برداری کرد و تأکید رضاشاه بر حاکمیت اقتصادی را احیا کرد. در این دوران، آگاهی عمومی درباره سودهای ناعادلانه APOC افزایش یافت؛ بریتانیا تنها در ۱۹۵۰، ۹۲ میلیون پوند از نفت ایران به دست آورد، در حالی که ایران فقط ۱۶ میلیون پوند حق امتیاز دریافت کرد. این شیوه محاسبات فنی شرکت، پدیده جدیدی نبود و به ترفندهای آن در دوران رضاشاه و منازعاتی که بر سر آن رخ داده بود، پرداخته شد (شفیعی ب، ۲۰۱۸). این نابرابری، رسوبات گفتمان ناسیونالیستی را در گفتمان جدید توسعه نهادینه کرد و با آغاز برنامه‌ریزی عمرانی، شعله‌ور کرد.

در دوره پهلوی‌ها (۱۳۰۴-۱۳۵۷) اساساً طبقه‌بندی اجتماعی جامعه ایرانی دچار تحولی گسترده شد. اشراف زمین‌دار و خان‌های عشایری که نفوذ خود را تحت رضاشاه از دست داده بودند، در دوران بی‌ثباتی زمان جنگ و پس از آن در دهه ۱۳۲۰ شمسی، احیای محدودی را تجربه کردند (آبراهامیان، ۱۳۸۹). توسعه دولت‌محور، موجب شکل‌گیری قشر بوروکرات با تحصیلات غربی شد که در وزارتخانه‌ها، آموزش و مشاغل مدرن استخدام شدند. تا ۱۳۲۵ شمسی، این قشر حدود ۱۵ درصد از جمعیت شهری را تشکیل می‌دادند. این‌ها کسانی بودند که در اواخر همین دوره، وظیفه برنامه‌ریزی عمرانی را برعهده گرفتند.

مشخصه اصلی این گروه اجتماعی، بهره‌مندی از نوعی سرمایه فرهنگی بود که به واسطه تحصیلات، تخصص و سنت‌های خانوادگی به دست آورده بودند (شایق، ۱۴۰۱). برای مثال آن‌ها از استراتژی‌های تمایزگذاری مبتنی بر سیطره بر زبان‌های کشورهای محل تحصیل خود استفاده می‌کردند و کلاً فرآیند نامه‌نگاری را به زبان فرانسه یا بیشتر انگلیسی انجام می‌دادند (ابتهاج، ۱۳۷۱) که این گاه موجب ایجاد سازوکارهای فاصله‌گذاری آن‌ها با دیگران می‌شد (گودرزی، فرمانفرمایان و مجیدی، ۱۳۸۲).

از سوی دیگر، گسترش صنایعی که نیاز ارتش نیروهای خارجی بود و متمرکز در آبادان (نفت)، اصفهان (نساجی) و تهران بود موجب افزایش کارگران کارخانه‌ای یا پرولتاریای صنعتی به بیش از ۲۰۰ هزار نفر تا حدود دهه ۱۳۳۰ شمسی شد. ضمن آنکه تقویت احزاب نزدیک به بلوک شرق، همچون حزب توده، عملاً مطالبه نهادهایی چون اتحادیه‌های کارگری و تشکیل آن‌ها را تسریع بخشید که موجب گسترش آگاهی جمعی آنان شد (Zagagi, 2020). در همین دوران، رشد شهرنشینی شتاب بیشتری گرفته بود و از ۲۱ درصد در سال ۱۳۲۰ شمسی به حدود ۳۰ درصد در سال ۱۳۳۰ رسیده بود و در این میان، رشد تهران، به دلیل مهاجرت فقرا که بخشی از آن، آوارگان آذربایجانی بودند دو برابر شده و به بیش از ۱ میلیون سکنه رسید. آگاهی از نابرابری فضایی در سایت‌های شهری مصنوعی چون آبادان خود را نشان داده بود و انگلیس‌ستیزی بیش از پیش رشد می‌کرد. آبادان نمونه شهرنشینی تفکیک‌شده شده بود که

گویی کارکنان بریتانیایی حومه‌های باغ‌مانند را اشغال کرده بودند، درحالی‌که کارگران ایرانی در زاغه‌ها (محل‌های باوردی و صاحبی) فشرده می‌شدند (احسانی، ۱۳۹۸). این نابرابری فضایی به نمادی انقلابی بدل شد.

در کل، دهه ۱۳۲۰ شمسی، زمینه‌ساز گسستی تدریجی و بلندمدت در تاریخ معاصر ایران شد که پروژه ناسیونالیستی و اقتدارگرایانه رضاشاه را از هم گسست و درعین‌حال بنیادهای اجتماعی-سیاسی جنبش‌های بعدی را فراهم ساخت. چهار فرآیند درهم‌تنیده این دهه را تعریف می‌کرد: اشغال خارجی که همزمان موجب بی‌ثباتی و نیز تحریک حرکت به سوی توسعه شد؛ کثرت‌گرایی سیاسی که ایدئولوژی‌های متنوع را قادر به سازمان‌دهی علنی کرد؛ وابستگی اقتصادی که موجب ایجاد جنبش‌هایی برای ملی‌گرایی منابع شد؛ و بسیج اجتماعی که در کنار احیای کنشگری پرولتاریای صنعتی نفت و برخی صنایع کم‌شمار بزرگ، دهقانان را سیاسی کرد.

پارادوکس نهایی آن دهه این بود که چگونه سلطه خارجی ناخواسته عاملیت درونی را تحریک کرد- از اتحادیه‌های مخفی تا احزاب ملی‌گرا. این دیالکتیک بین مداخله خارجی و مقاومت داخلی، برای درک مسیر ایران معاصر محوری است. همان‌طور که ایران به عصر جنگ سرد قدم گذاشت، آگاهی سیاسی، شبکه‌های سازمانی و چارچوب‌های ایدئولوژیک ساخته شده در بوته‌گاه‌های اشغال، تورم و اعتصابات این دهه در کنار شکل‌گیری تدریجی برنامه‌ریزی منسجم توسعه و برآمدن گفتمان توسعه‌گرای مدرنیزاسیونی به رشد خود ادامه داد. این پارادوکس را باید در کل فرآیند توسعه در دوره ۱۳۲۷ تا ۱۳۵۷ که دوران گفتمان توسعه در ایران است، مدنظر داشت؛ دورانی که در آن بوروکرات‌های حرفه‌ای و عموماً تحصیل‌کرده در جهان آنگلو‌ساکسون، خصوصاً آمریکا و گروه‌های مهندسی مشاور آمریکایی و اروپایی، طراحان آن بودند.

از سرگیری ایده برنامه‌ریزی در ایران، درست با آغاز این دهه از نو در پیش گرفته شد. از همین حیث بود که میل‌سپو برای دومین بار به‌عنوان مستشار به استخدام دولت درآمد. منتهی همان‌طور که به تفصیل گفته شد، این بار آمریکا به میانجی‌نهادهای جهانی و نظام دانش توسعه‌ای که برای همه کشورها می‌چیدند، کنشگری نیرومندتری می‌کرد. این نظام دانش را بوروکرات‌های تحصیل‌کرده حرفه‌ای در امر برنامه‌ریزی از سوی دیگر نهادینه کردند. میل‌سپو آخرین مستشار در ایران بود و در دوره جدید، شرکت‌ها و موسسات مشاور در زمینه برنامه‌ریزی توسعه، جایگزین شدند که اساساً نظام دانش منسجم توسعه را به کشورهای هدف، مشخصاً ایران وارد می‌کردند. ظهور این گروه‌های مشاور، نشان از اراده کشورهای مرکز، خصوصاً آمریکا برای کنشگری جدید یا نواستعماری در جهان سوم بود. استعماری که دیگر در دیپلماسی دلار و در سطح نظام دانش و سرمایه‌گذاری مشترک صورت می‌پذیرفت و کلیتی نرم و هژمونیک را نمایندگی می‌کرد.

همان‌طور که گفته شد، آغاز جنگ جهانی دوم، ایده نقشه در ایران این عصر رضاشاه را متوقف کرد. با وقفه‌ای حدوداً نیم‌دهه‌ای، با جهانی‌شدن گفتمان توسعه، دوباره دغدغه برنامه‌ریزی، این بار به صورتی گسترده‌تر و در قالب پارادایم مدرنیزاسیونی سازمان‌های جهانی توسعه، یعنی بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول در ایران از سر گرفته شد. همان‌طور که اشاره شد، مهمترین سازمان‌های اعزامی به ایران برای برنامه‌ریزی توسعه، از جنس سازمان‌های مشاور بودند. این نفوذ توأم بود با فرآیند آمریکایی‌شدن در جهان که با قانون اصل چهار در سراسر جهان انتشار یافت. به‌همین دلیل، طبیعی بود که مهمترین گروه‌های مهندسی مشاور در ایران، از این کشور باشند.

پژوهشگرانی چون گارلیتز^۱، برنامه اصل چهار را به مثابه ابزاری در دوران جنگ سرد تحلیل می‌کنند که از ظرفیت‌های آکادمیک برای قدرت نرم بهره می‌برد. دانشگاه‌هایی مانند بریگهام یانگ^۲، یوتا استیت^۳ و دانشگاه یوتا با دولت آمریکا قرارداد بستند تا بخش‌های کشاورزی، آموزش و بهداشت ایران را نوسازی کنند (Garlitz, 2018). این همکاری همزمان هم اهداف ژئوپلیتیک آمریکا را پیش می‌برد، هم دامنه نفوذ جهانی دانشگاه‌ها را گسترش می‌داد. برای مثال، مشاوران یوتایی در بحران‌های حاصل از جنبش ملی‌کردن صنعت نفت، به فعالیت‌های خود ادامه دادند. آنان در این دوران، علی‌رغم شورش‌ها، تخریب دفاتر (مثل حمله ۱۳۳۲ در شیراز) و تخلیه‌ها، پروژه‌هایی مانند مدارس سیار عشایری را تداوم بخشیدند (Garlitz, 2018). این امر نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری بود، اما بخشی از فرآیند نهادینه‌سازی مداخلات آمریکا در کشمکش‌های حاکمیتی ایران نیز بود.

متن پیش‌نویس نخستین برنامه عمرانی کشور، در سال ۱۳۲۵ با مأموریت «کمیسیون برنامه»، خلف سازمان برنامه [و بعداً بودجه] نوشته و به دولت نخست‌وزیر قوام تحویل شد و دو سال بعد، یعنی در سال ۱۳۲۷ به تصویب مجلس شورای ملی رسید و در سال ۱۳۲۸ به اجرا درآمد (ابتهاج، ۱۳۷۱). این کمیسیون، پیش‌بینی کرده بود که ۳۲ درصد از وجوه منابع طرح‌های عمرانی را از طریق وام خارجی تهیه کند. این به سبب آگاهی ابتهاج از سازوکار «بانک بین‌المللی ترمیم و توسعه» خلف بانک جهانی بود که پس از کنفرانس پرتون‌وودز برای کمک به بازسازی کشورهای آسیب‌دیده از جنگ تأسیس شده بود.

با وجود این، اختصاص وام نیازمند سند توجیهی بود که در آن دوران، متخصصان ایرانی توان تهیه آن را نداشتند. از این رو بانک به ابتهاج پیشنهاد کرد شرکتی مشاوره‌ای استخدام کند تا این امر را فراهم سازد. «موسسه مشاورین ماورابحار» به همین منظور استخدام شد و تا سال ۱۳۲۸ سند مد نظر را تهیه کرد. هرچند این برنامه به سبب مصادف شدن با جنبش ملی شدن نفت پس از دو سال تعطیل شد؛ اما جزییات آن برای فهم چشم‌انداز برنامه‌ریزی عمرانی یا توسعه‌ای در ایران مهم است.

پیش‌بینی هزینه‌های این برنامه، در ابتدا بیش از ۶۰ هزار میلیون بود که در نهایت به یک سوم کاهش یافته و با ۲۱ هزار میلیون ریال بسته شد. قرار بود ۷ هزار و ۸۰۰ میلیون ریال آن از محل پرداخت‌های شرکت نفت انگلیس و ایران تأمین شود؛ ۴ هزار و ۵۰۰ میلیون ریال از بانک ملی ایران که در آن زمان در نقش بانک مرکزی عمل می‌کرد، وام تحصیل شود؛ یک‌هزار میلیون ریال از فروش دارایی‌های دولت تأمین شود؛ یک هزار میلیون ریال را نیز مشارکت‌های خصوصی تأمین کند و ۶ هزار و ۷۰۰ میلیون ریال نیز از بانک بین‌المللی ترمیم و توسعه استقراض شود (ابتهاج، ۱۳۷۱؛ بالدوین، ۱۳۹۴؛ نیلی و کریمی، ۱۳۸۶).

در اینجا ذکر این نکته ضروری است که در این دوره ایران هنوز تبدیل به کشوری نفت‌خیز نشده بود و به همین دلیل هنوز نفت محور برنامه‌ریزی نبود. ابتهاج به تفصیل توضیح داده است که تأمین همین میزان منابع از نفت که در اختیار شرکت نفت انگلیس و ایران بود به چه اندازه دشوار بوده است (بنگرید به ابتهاج، ۱۳۷۱). او که چهره اصلی تدوین برنامه نخست عمرانی در ایران بوده است، در این باره در خاطرات خود می‌گوید: «موقعی که در سال ۱۳۲۶ در

¹ Garlitz

² BYU

³ USU

لندن بودم به ملاقات «ویلیامز فریزر»، رییس هیئت‌مدیره شرکت نفت ایران و انگلیس، رفتم و به او گفتم به طوری که از عنوان شرکت شما نیز مستفاد می‌شود، ایران در شرکت نفت ایران و انگلیس سهام و شریک می‌باشد و بنابراین دلیلی ندارد که وجوه متعلق به شرکت منحصراً نزد بانک‌های انگلیسی تودیع شود و من به حق توقع دارم که نصف بیست میلیون لیره وجوه نقدی شرکت نفت ایران و انگلیس با همان شرایطی که نزد بانک‌های انگلیس سپرده شده‌اند در بانک ملی ایران تودیع گردد. او از من پرسید شما از کجا می‌گویید شرکت بیست میلیون لیره موجودی نقدی دارد؟ به او گفتم از روی ترازنامه شما. او گفت ترازنامه در دسامبر تنظیم شده است و حالا سپتامبر سال بعد است و از آن تاریخ نه ماه گذشته و ما در خلال این مدت مبالغی از موجودی نقدی خود را صرف خرید نفتکش و مخارج دیگر کرده‌ایم و حالا بیش از ده میلیون لیره موجودی نداریم.» (ابتهاج، ۱۳۷۱: ۱۷۳)

این مجادله موجب شد تا ۸ میلیون لیره از موجودی مذکور به بانک ملی ایران منتقل شده و ۴ میلیون لیره آن با سود نیم درصد سالانه به دولت وام داده شود؛ اما آنچه مشخص است، ضعف دسترسی ایرانیان به اطلاعات شرکت و حتی بعداً کنسرسیوم نفتی بود (روحانی، ۱۴۰۱). همانطور که پیش‌تر نیز به این موضوع اشاره شد، این امر بیش از هر چیز بازمی‌گشت به مناسبات شرکت و بعد کنسرسیوم با دولت ایران که در نظام دانش این دوران نیز ساری و جاری بود. حتی زمانی که از ویلیامز خواسته شد برای اطمینان افکار عمومی بولتن هزینه‌های نفتی را منتشر کند، او می‌گوید: «مگر از روی نعلش من رد شوند!» (ابتهاج، ۱۳۷۱: ۱۷۵). این فرآیند در جنبش‌هایی چون ملی‌شدن صنعت نفت خود را نشان می‌دهد. همان طور که در ادامه توضیح داده خواهد شد، این برنامه تحت تأثیر این جنبش، نیمه‌کاره باقی مانده و متوقف شد.

پیش از تصویب برنامه، مسائل جدی در باب تهیه و اجرای آن وجود داشته است که به اشکال مختلف به سمع و نظر دست‌اندرکاران، خصوصاً نخست‌وزیر قوام‌السلطنه می‌رسد. البته این مسائل فقط موانعی در راه تهیه و اجرا بوده‌اند و وفاق بر سر برنامه‌ریزی، تبدیل به نوعی نظم سیاسی شده بود. بر همین اساس، در گزارشی که هیئت تهیه برنامه اصلاحی و عمرانی کشور به شماره ۹۳۸/۱۲۹، در تاریخ ۲۰ فروردین ۱۳۲۵ به نخست‌وزیر قوام ارائه می‌شود، دغدغه‌های زیر مطرح شد:

- ضرورت مداخلات دولت و سازمان‌های عمومی و نیز هماهنگی بین‌رشته‌ای مختلف در امور مالی و بین‌المللی
- فقدان اطلاعات منظم مورد اطمینان و مبانی صحیح آماری در بخش‌های مختلف، از جمله در وزارتخانه‌ها و سازمان‌های دیگر دولتی
- تزلزل روحیه و نظم میان کارمندان و در کل سازمان بروکراتیک برای فعالیت برنامه‌محور
- بی‌سابقه بودن موضوع برنامه‌ریزی و ناآشنایی کارمندان و متصدیان با سازوکار آن
- زمان اندک برای تهیه برنامه اصلاحی و عمرانی
- مشخص نبودن حدود کنشگری و اختیارات هیئت در حوزه برنامه‌ریزی (گزارش هیئت تهیه برنامه اصلاحی و عمرانی کشور به شماره ۹۳۸/۱۲۹، در تاریخ ۲۰ فروردین ۱۳۲۵)

¹ Over my dead body

در نتیجه آن‌ها پیشنهاد می‌دهند تا حوزه‌های برنامه‌ریزی به بخش‌های عمرانی و اقتصادی مستقیماً مولد ثروت (همچون آبیاری، دامپروری، کارخانجات و راه‌آهن و...)، زیرساختی غیرمولد، اما بنیادی برای تولید ثروت (همچون رفاه و آسایش عمومی و ترقی سطح زندگی و فرهنگ و سلامت و...) و راهنمایی و کمک به وزارتخانه‌ها، تهیه هزینه‌ها و تدقیق آن‌ها تقسیم شود. از نظر این گزارش، سازمان بروکراتیک و اجرایی کشور باید آماده نهادینه‌شدن اصول جدید نهاد برنامه‌ریزی در ایران می‌شد. به عبارت دیگر، بهنجارسازی نهادی برنامه‌ریزی عمرانی در سطح کشور، ابتدا باید فنون حکمرانی ضروری آن را ابتدا ممکن می‌کرد. بر همین اساس است که یکی از مهمترین موانع را «فساد اخلاقی» ارکان اجرایی نهاد حکومت‌مندی، از جمله بروکراسی توصیف می‌کند. برچسب‌زدن اخلاقی بر مقاومت طبقاتی بروکرات‌ها برای حفظ منافع خود با استراتژی‌های مختلف در برابر وضعیت جدید، در واقع تلاشی در راستای بهنجارسازی نهادین حکومت‌مندی است.

۵. نتیجه‌گیری

در این دوره، در بخش‌های مختلف سازمان، به‌عنوان هسته اصلی ستادی و حتی اجرایی برنامه، چندین شرکت مشاوره‌ای و مقاطعه‌کار استخدام شدند و به ابتکار ابتهاج، ده‌ها جوان ایرانی تحصیل‌کرده در اروپا و آمریکا به استخدام آن درآمدند. در کل، اشکال مشاوره سازمان‌های مشاور در ایران دوران برنامه اصل چهار به سه گونه متمایز تقسیم می‌شدند که عبارت بودند از:

۱. مشاوران انفرادی^۱

این دسته از مشاوران، عموماً بدون پایگاه سازمانی یا دولتی به استخدام در می‌آمدند و این پدیده همان‌طور که بارها اشاره شد، از دوران شکست ایرانیان از روس‌ها در دوران فتحعلی‌شاه رایج بوده است و آخرین آنان نیز میلیسپو بوده است. استخدام آنان، ویژگی‌های غالباً مشابهی داشته است که عمده‌ترین آن‌ها به شرح زیر است:

- متخصصان غربی که به صورت کوتاه‌مدت برای حل مسائل فوری استخدام می‌شدند؛
- غالباً فاقد درک عمیق از بافت اجتماعی-سیاسی ایران بودند؛
- تمرکز بر ارائه راهکارهای فنی بدون توجه به پیامدهای بلندمدت.

شکل دیگری که در شیوه سازمان‌های مشاوره‌ای وجود داشت، تیم‌های دانشگاهی بودند:

۲. تیم‌های قراردادی دانشگاهی^۲

مانند گروه‌های تخصصی از دانشگاه‌های آمریکایی (به‌ویژه یوتا) که با قراردادهای بلندمدت به ایران آمدند.

ویژگی‌های کلیدی این شیوه مشاوره هم عبارت بودند از

- تداوم زمانی: استقرار ۳-۵ ساله برای ایجاد تغییر پایدار؛
- رویکرد میان‌رشته‌ای: ترکیب تخصص کشاورزی، آموزش و بهداشت؛
- ظرفیت‌سازی: آموزش نیروهای محلی به جای وابستگی دائم.

همکاری دانشگاه یوتا با دانشکده پزشکی شیراز برای تربیت پرستاران محلی.

¹ Individual Consultants

² University Contract Teams

۳. پیمانکاران خصوصی^۱

- سازمان‌های انتفاعی مانند موریسن نودسن^۲ که پروژه‌های زیرساختی اجرا می‌کردند؛
- اولویت منافع مالی بر توسعه پایدار؛
- عدم انتقال دانش به نیروهای ایرانی؛
- تشدید وابستگی فناورانه (Garlitz, 2018).

جدول ۳. مقایسه انواع دفاتر مشاوران در ایران

مشاوره	شکل	تمرکز اصلی	مدت زمان	نقاط قوت	نقاط ضعف
مشاوران انفرادی	مشاوران	حل مسئله فوری	کوتاه‌مدت (ماهانه)	انعطاف‌پذیری	عدم تداوم؛ بی‌توجهی به بافت
تیم‌های دانشگاهی	تیم‌های دانشگاهی	ظرفیت‌سازی	بلندمدت (۳-۵ سال)	تربیت نیروی محلی	محدودیت در مقیاس‌گذاری
پیمانکاران خصوصی	پیمانکاران خصوصی	زیرساخت‌های سخت‌افزاری	پروژه‌محور	اجرای سریع	وابستگی فناورانه؛ هزینه بالا

منبع: تلخیص از مطالعه Garlitz, 2018

به نظر می‌رسد در سازوکار مشاوره‌دهی این اشکال مختلف، چه در نسبت با یکدیگر، چه از درون تمایز کلیدی وجود داشته است. برای مثال، برخی دانشگاه‌ها همچون یوتا، تلاش کردند رویکردی مشارکتی در برنامه‌ریزی‌های پروژه‌ای خود داشته باشد. بر همین اساس، در گزارش گارلیتز به تمایزهای زیر اشاره شده است:

- رویکرد مشارکتی: همکاری با نهادهای ایرانی مانند دانشگاه تهران
- تمرکز بر آموزش مریدان محلی: همچون تربیت ۴۰۰ کارشناس کشاورزی ایران
- طراحی پروژه‌ها با توجه به نیازهای بومی طراحی: مانند تطبیق برنامه‌های عشایری با کوچ‌های فصلی

قشقایی (Garlitz, 2018: 10)

در نهایت آنکه چنین رویکرد مشاوره‌ای علی‌رغم اثرگذاری نسبی و مفیدتر آن شکل قالب مشاوره عمرانی این گروه‌های خارجی در ایران باقی نماند و منافع گسترده مرکز، خاصه بورژوازی جهانی، به عاملیت دولت آمریکا، موجب کم‌رنگ شدن نقش آنان و در حاشیه باقی ماندن آن‌ها شد (گارلیتز، ۲۰۱۸). به عبارت دیگر، ایجاد طرح‌های بزرگ، همچون پروژه‌های گسترده سدسازی، طرح‌های عظیم کشاورزی، همچون شرکت‌های کشت و صنعت و... که موجب جابجایی جمعیتی چشمگیری در ایران شد، به طرح‌های محلی گرا، مشارکتی و اجتماع‌محور سیطره یافتند و بیشتر دلمشغول منافع شرکت‌های بزرگ کلانشهر یا مرکز بودند (گالیتز، ۲۰۱۸).

همه این شرکت‌های مهندسی مشاور، در یک زمینه فعال نبودند. همان طور که گفته شد، شرکت موریسن نودسن، در طراحی برنامه و دانشگاه یوتا، امور اجرایی چون آموزش ایلات و... را انجام دادند. اما در این میان در ۷ اکتبر ۱۹۴۸، برابر ۱۵ مهر ۱۳۲۷، شرکت ماورا بحار بخشی دیگر از امور مربوط به برنامه‌ریزی در ایران را برعهده گرفت. یکی از مهمترین مشکلات برنامه‌ریزی در ایران، فقدان یا ضعف آمار، اطلاعات و داده‌ها برای این مهم بود. از این رو

¹ Private Contractors² Morris Knudsen

در گزارشی که این شرکت متعاقب قرارداد «خدمات تخصصی» برای برنامه‌ریزی در ایران تهیه می‌کند، چهار هدف عمده را پاسخ می‌دهد:

- «تحصیل اطلاعات نسبتاً جامع راجع به اصول کلی اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران به وسیله مسافرت و مشاهدات محلی
- ملاقات و مذاکره با اشخاص صلاحیت‌دار برای به دست آوردن قضاوت مطلعانه و بی طرفانه آن‌ها در مسائل کلی راجع به اوضاع ایران
- بررسی و مطالعه دقیق در آمار رسمی و اطلاعات موجود راجع به کشور ایران
- مطالعه کامل در قسمت‌های مختلف برنامه هفت‌ساله از نظر علمی و نه از نظر فنی محض.» (گزارش شرکت مشاوره ماورا بحار، ۱۵ مهر ۱۳۲۷)

این گزارش نیز به ابعاد مختلف ضعف شرایط توسعه عمرانی در ایران می‌پردازد که مهمترین‌های آن، ضعف فنی، بودجه و از همه مهمتر شرایط امکان زیست‌سیاست برساننده سوژه متناسب با این گفتمان توسعه‌ای-عمرانی بود. آن‌ها با تأکید بر ضرورت تغییرات زیرساختی و ایجاد زیرساخت‌های متناسب، در سطح فرهنگی-بهداشتی و آماری که اصول امنیت جمعیت‌هاست در موارد ۵ تا ۹ می‌نویسند:

- «سطح بهداشت عمومی فوق‌العاده پایین است و علت آن اوضاع و احوالی است که بدبختانه عمومیت دارد.
- دستگاه فرهنگی ایران از هر حیث و در تمام مراحل چه در قسمت آموزش عمومی و چه در قسمت‌های فنی و تخصصی ناقص و غیرکافی است.
- ترتیب ملوک‌الطوایفی که به شکل مالکیت یک نفر نسبت به تمامی یک قریه دیده می‌شود، هنوز در ایران به شدت حکمفرماست.
- دستگاه تهیه آمار ملی رضایت‌بخش و قابل اطمینان نیست.
- سطح مبانی اخلاقی عمال دولت در اداره امور کشور عالی نیست.» (گزارش شرکت مشاوره ماورا بحار، ۱۵ مهر ۱۳۲۷)

آن‌ها تأکید می‌کنند شرایط جغرافیایی-طبیعی، وضعیت راه‌ها، سطح توسعه کشاورزی و دامپروری، فقدان اضافه محصول در بخش کشاورزی که زمینه‌ساز توسعه است، ضعف در داده‌ها درباره مالیات و عواملی این‌چنین، ایران را از بازار آزاد دور کرده است. در این منظومه می‌توان تأکید کرد که چگونه اصول پارادایم مدرنیزاسیونی در ناخودآگاه آپاراتوس توسعه عمرانی نهفته است. در واقع از نظر مشاوران برنامه‌ریزی در این دوران، وضعیت استاندارد توسعه، الگوی توسعه‌ای-عمرانی است که مسیر جوامع سرمایه‌داری مرکز، خاصه کشورهای غربی طی کرده باشد. این درحالی است که ترکیب طبقاتی که در این گزارش به آن اشاره می‌کنند، نشان می‌دهد که الگوی توسعه در جامعه ایران، احتمالاً در تقابل با منافع طبقاتی غالب صورت خواهد پذیرفت و بدون تنش نخواهد بود. آن‌ها در مورد چهارم مسائل عمده توسعه در ایران درباره ترکیب طبقاتی آن می‌نویسند:

«در طبقات اجتماعی ایران جمع اعداد مشاهده می‌شود. از یک طرف یک طبقه حاکمه کم‌جمعیتی موجود است که به‌طور کلی حس مسئولیت اجتماعی در آنان پرورش نیافته است. طبقه متوسط از حیث تعداد نفرات و نفوذ دارای اهمیت نمی‌باشد و توده بزرگ مردم که بقیه جمعیت کشور را تشکیل می‌دهد، عموماً فاقد غذای کافی و مبتلا به بیماری و گرفتار فقر و احتیاج و بی‌سوادی می‌باشند.» (گزارش شرکت مشاوره ماورا بحار، ۱۵ مهر ۱۳۲۷) تغییر ترکیب طبقاتی برای این مدل مدرنیزاسیونی استاندارد، موجب تداوم وضعیتی در برنامه‌ریزی توسعه شد که بعداً در برنامه سوم توسعه و اجرای اصلاحات ارضی گسترش پیدا کرد و دستاویزی برای دربار شد تا به‌عنوان بخشی از منازعات طبقاتی رقبای اقتصادی-سیاسی خود را از بین ببرد.

ایرانیان توسعه را در بستر چنین نظام دانشی آغاز کردند و خود را درون چارچوبی شبه‌استعماری، یعنی درون پارادایم مدرنیزاسیونی بازشناختند که الگوی آن، شیوه توسعه و تصویر تاریخی مرکز بود. چنین تصویری و ادراکی از خویشتن، بیش از هر چیز استانداردها، معیارها و چشم‌انداز شرکت‌های مشاور را برجسته کرد و تصویر کشاورزی محور آنان از اقتصاد ایران، عملاً راه را برای بستن قراردادهای بسیار بزرگ برای آنان در ایران، در حوزه سدسازی، شرکت‌های کشت و صنعت و... و نیز ایجاد این درک از توسعه شد که گویی اقتصاد ایران به میانجی کشاورزی و صنعتی‌سازی آن و کالایی‌سازی محصولاتش توسعه پیدا خواهد کرد. در حالی که سرزمین خشک و نیمه‌خشک ایران، اصلاً امکان چنین توسعه‌ای را نداشت. این نظام دانش، ایران را در تقسیم کار جهانی سرمایه، به جایگاهی پیرامونی تثبیت کرد که باید مواد خام و اولیه صنعت مرکز را تولید می‌کرد و کالاهای مصرفی نهایی مرکز صنعتی را می‌خرید و با تولید فضاهای زیسته شهری مصرف‌گرایانه که در طرح جامع تهران و شهرستان پهلوی تجلی یافت، این مناسبت را مشروعیت می‌بخشید.

۶. مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در این مقاله به صورت مساوی بوده است.

۷. منابع مالی

این مقاله حاصل پژوهش مستقل نویسندگان است و برای نوشتن آن، از هیچ سازمانی حمایت مالی دریافت نشده است.

۸. تعارض منافع

بنا به اظهار نویسندگان، در این مقاله هیچگونه تعارض منافی وجود ندارد.

References

- Abrahamian, E. (2010). *Iran Between Two Revolutions*, Translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi Valilaei, Tehran: Ney Publishing, (In Persian)
- Abolhassan Ebtehaj, A. (1992). *The Memoirs of Abolhassan Ebtehaj*, Tehran: Elmi. (In Persian)
- Adamiyat, F. (1961). *The Idea of Freedom and the Introduction to the Constitutional Movement (Historical Book Series 1)*, Tehran: Sokhan Publications. (In Persian)
- Adamiyat, F. (1978). *The Thoughts of Mirza Aqa Khan Kermani*, Tehran: Payam Publications. (In Persian)
- Adamiyat, F. (1984). *The Thoughts of Talebov Tabrizi*, Tehran: Damavand. (In Persian)

- Adamiyat, F. (2018). *Amir Kabir and Iran*, Tehran: Kharazmi. (In Persian)
- Adamiyat, F. (2020). *The Idea of Progress*, Tehran: Kharazmi. (In Persian)
- Adamiyat, F., & Nategh, H. (1977). *Social, Political, and Economic Ideas in Unpublished Works of the Qajar Era*, Tehran: Agah. (In Persian)
- Atabaki, T. (2021a). *History of the Subalterns: Essays on the Social History of Labor and Nationalism in Iran*, Translated by Yousef Saffari, Tehran: Cheshmeh Publication. (In Persian)
- Atabaki, T. (2021b). *Authoritarian Modernization: Society and State in the Era of Reza Shah*, Translated by Mehdi Haghhighatkah, Tehran: Qoqnoos. (In Persian)
- Athari, K. (2023). *An Introduction to the Development Paradigm of Economy and Knowledge Society in Iran*, Tehran: Ketab-e Shargh Publications. (In Persian)
- Azkiya, M., & Ghaffari, G. R. (2009). *Sociology of Development (Revised and Expanded Edition)*, Tehran: Kayhan Publishing Company. (In Persian)
- Baldwin, G. B. (2015). *Planning and Development in Iran*, Translated by Mikaeil Azimi, Tehran: Elm Publishing. (In Persian)
- Bashiriye, H. (2016). *Obstacles to Political Development in Iran*, Tehran: Gaam-e No. (In Persian)
- Bayat, A. (2012). *Street Politics: Poor People's Movements in Iran*, Translated by Seyed Asadollah Nabavi Chashmi. Tehran: Pardis-e Danesh. (In Persian)
- Ehsani, K. (2019). *The Built Environment and the Formation of the Industrial Working Class: A Social History of Labor in the Iranian Oil Industry*, Translated by Maral Latifi. Tehran: Shiraze. (In Persian)
- Ehsani-nia, S. (2011). Go Forth and Do Good: Us-Iranian Relations during the Cold War through the Lens of Public Diplomacy, *Pern History Review* 19.12
- Eisenhower, M. (1954). *Education for International Understanding*, April 29, Folder 1954 Speeches, articles (2 of 2), box 5, Milton S. Eisenhower Papers, DDEL.
- Embry, J. (2002). Utah Universities in Iran, 1950-1964, *Journal of Utah Academy of Sciences, Arts, and Letters*.
- Foran, J. (2015). *Fragile Resistance: A Social History of Iranian Development from the Safavid Era to the Post-Islamic Revolution*, Translated by Ahmad Tadayyon. Tehran: Rasa Cultural Services Institute. (In Persian)
- Foucault, M. (2001). *The Order of Discourse*, Translated by Bagher Parham, Tehran: Agah. (In Persian)
- Foucault, M. (2010). *The Theatre of Philosophy: Selected Lectures, Essays, and Interviews*, Translated by Nikoo Sarkhosh and Afshin Jahandideh, Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
- Foucault, M. (2011a). *Discipline and Punishment: The Birth of the Prison*, Translated by Nikoo Sarkhosh and Afshin Jahandideh, Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
- Foucault, M. (2011b). *History of Madness*, Translated by Fatemeh Valiani, Tehran: Hermes. (In Persian)
- Foucault, M. (2013). *The Archaeology of Knowledge*, Translated by Nikoo Sarkhosh and Afshin Jahandideh, Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
- Foucault, M. (2017). *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, Translated by Fatemeh Valiani, Tehran: Mahi Publishing. (In Persian)
- Foucault, M. (2021). *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*, Translated by Fatemeh Valiani, Tehran: Mahi Publishing. (In Persian)
- Foucault, M. (2022). *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975-1976*, Translated by Reza Najafzadeh, Tehran: Bakhtar. (In Persian)
- Garlitz, R. (2018). *A mission for development: Utah universities and the Point Four Program in Iran*, Utah State University Press.
- Katouzian, M. A. H. (2013). *The Political Economy of Modern Iran: Despotism and Pseudo-Modernism, 1926-1979*, Translated by Mohammad Reza Nafisi and Kambiz Azizi, Tehran: Nashr-e Markaz. (In Persian)
- Klein, N. (2015). *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, Translated by Mehrdad (Khalil) Shahabi and Mir-Mahmoud Nabavi, Tehran: Akhtaran. (In Persian)
- Leilaz, S. (2013). *The Second Wave of Authoritarian Modernization in Iran (History of the Third to Fifth Development Plans)*, Tehran: Niloufar Publications. (In Persian)
- Maljoo, M. (2022). *The Raw Leap: The Struggle Between the Poor and Bureaucrats from 1930 to 1941 in Iran*, Tehran: Charkh. (In Persian)
- McLeod, T. H. (2001). *Planning in Iran: Based on the Experiences of the Harvard Advisory Group in*

- Iran in Preparing the Third Development Plan*, Translated by Ali-Azam Mohammad-Beigi, Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
- MacLeod, R. (1982). On Visiting the 'Moving Metropolis': Reflections on the architecture of imperial science. *Historical Records of Australian Science*, 5(3), 1–16. <https://doi.org/10.1071/HR9820530001>
- Mcverty, A. K. (2012) *Enlightened Aid: U.S. Development as Foreign Policy in Ethiopia*, New York: Oxford University
- Mitchell, T. (2023). *Carbon Democracy: Political Power in the Age of Oil*, Translated by Shahriar Khajian. Tehran: Qoqnoos. (In Persian)
- Negri, A., & Hardt, M. (2021). *Empire: A Genealogy of Globalization*, Translated by Reza Najafzadeh, Tehran: Ghasideh-Sara. (In Persian)
- Pahlavi, M. R. (1967). *The White Revolution*. Tehran: Literature Club. (In Persian)
- Polanyi, K. (2022). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Translated by Mohammad Maljoo, Tehran: Shiraze. (In Persian)
- Rouhani, F. (2021). *The Untold Facts About Iranian Oil Policy in the Decade After Nationalization and the Notes of Fuad Rouhani*, Edited by Gholamreza Tajbakhsh and Farah Najmabadi, Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
- Shafiee, K. (2018). *Machineries of Oil: An Infrastructural History of BP in Iran*, London: the MIT Press.
- Schayegh, C. (2022). *Who is Knowledgeable is Powerful: Science, Class, and the Formation of Modern Iranian Society, 1901-1951*, Translated by Maral Latifi. Tehran: Shiraze. (In Persian)
- Truman, H. (1949) The President's News Conference of January 27, 1949, *Public papers of President*.
- Archival Documents**
- Document: Morrison-Knudsen Report on the First Seven-Year Development Plan, June 1946. (In Persian)
- Document: Organization and Duties of the Supreme Planning Board, Approved August 10, 1946, No. 17462. (In Persian)
- Document: Overseas Consultants Inc. Report, October 7, 1948. (In Persian)
- Document: Report of the Committee for Preparing the National Reform and Development Program to the Prime Minister (Qavam os-Saltaneh), Approved April 9, 1946, No. 129/938. (In Persian)
- Document: SH1308-13-16-39-284, Ministry of Foreign Affairs Archives. (In Persian)
- Document: Statute of the Plan Organization, Approved September 16, 1952, No. 34416. (In Persian)